DİN EĞİTİMİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

TANRI ve PEYGAMBER KAVRAMLARI
(Selçuk Üniversitesi'nde Bir Araştırma)

Doç. Dr. Hasan **BACANLI**
Gazi Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi
Öğretim Üyesi

"Mümkün müdür, 'Tanrı' diyen ve Tanrının müşterek bir şey olduğunu sanan insanlar bulunsun? Okul çağında iki çocuk ele alalım: Biri bir çakı alsın, arkadaşı da aynı günde, bu çakıya tıpatıp benzeyen bir başka çakı satın alsın. Aradan bir hafta geçsin ve her iki öğrenci, çakılarını birbirlerine göstersinler; çakıların arasında pek az benzerlik kaldığı görülecektir, çakılar ayrı ayrı ellerde öyle başka başka şekiller almıştır ki. (Çocuklardan birinin annesi şöyle der: 'Sizin elinizde neyin sağlam kaldığı var ki...') Evet, evet: İnsanın bir Tanrısı olsun da kullanmasın, mümkün müdür?

Evet, mümkündür".

R.M. RILKE

(Malte Laurids Brigge'nin Notları)

İslam dini, Allah'ın özelliklerini "Esmâü'l hüsnâ" (en güzel isimler) olarak belirtmiştir. Bu isimler Allah'ın Kur'ân-ı kerim'de kendisi için kullandığı isimlerdir. Ancak, Allah'ın özelliklerinin böylece belirtilmiş olmasına rağmen, her toplum ve her birey kısmen kendi Tanrı kavramını oluşturmaktadır. Benzer bir durum "Peygamber" için de geçerlidir. Buna göre, "Tanrı" ve "Peygamber" kavramında bulunabilecek öğeler ve bunların özellikleri Tablo 1'deki gibi gösterilebilir.

Tablo 1. Tanrı ve Peygamber kavramında bulunabilen öğeler

	Evrensel öğeler	Metinsel öğeler	Toplumsal/ kültürel öğeler	Bireysel öğeler
İnceleme alanı	Teoloji Felsefe	İslâm İlâhiyâtı Kelâm	Sosyoloji Sosyal Antropoloji Sosyal Psikoloji	Kişilik Psikolojisi Din Psikolojisi
Kaynak	METİN(LER)	DEĞERLENDİRME(LER)		
İnceleme Yöntemi	Ortak öğelerin belirlenmesi	Metinlerin incelenmesi	Ortak öğelerin belirlenmesi	Değerlendirmelerin incelenmesi
Baskın Düşünce Şekli	Heterodoksi	Radikal düşünce	Geleneksel düşünce	Laik düşünce

Tabloda görüldüğü gibi, "Tanrı" kavramı için tüm din ve anlayışlarda bulunan öğeler (evrensel öğeler) vardır. Bu öğeler yaratıcı olması, güçlü olması, tapılası olması vb. özelliklerdir. Bu evrensel öğeler bir tür ortak paydadır. Tanrı inancının tabiî bir ihtiyaç olduğunu iddia eden kişiler iddialarını genellikle bu öğelere dayandırırlar. Bu öğelerin belirlenmesi ve incelenmesi teologların ve felsefecilerin görevidir. Teologlar ve felsefeciler bu öğeleri belirlerken çeşitli Tanrı anlayışlarını, yani dini metinleri karşılaştırıp, ortak noktaları belirlemek durumundadırlar. Türkiye'de bu tür bir çalışmaya örnek olarak Sena (1978) verilebilir. Bu öğelerin baskın olduğu düşünce şekli ise "heterodoksi"dir.

Tanrı kavramındaki ikinci öğe dînî metinlerin belirttiği öğelerdir (metinsel öğeler) ve bu öğeler belli bir din ve anlayış için söz konusudur. İslam söz konusu olduğunda, Allah'ın ayet ve hadislerde belirtilen özellikleri, yani "Esma-ül hüsna" bu öğeleri oluşturur. Bu öğelerin tesbit edilmesi ilahiyatçılara düşen bir görevdir. Bu öğeler de, belli bir dinin kutsal metinlerinin incelenmesi yoluyla belirlenebilir. Türkiye'de bu tür çalışmaya örnek olarak Ulutürk (1985) verilebilir. Bu tür öğelerin baskın olduğu düşünce şekli radikal düşüncedir.

Üçüncü öğe olan toplumsal veya kültürel öğeler de Tanrı kavramına bazı öğeler ekler. Hz. İsa'nın tanrısallaştırılması bu öğelere verilebilecek bir örnektir. Hint kültüründeki "tanrının insan kılığında yeryüzüne inmesi" (avatar) düşüncesi Hıristiyanlığa uygulanarak Hz. İsa'nın tanrısallaştırılması düşüncesine ulaşılmıştır. Ayrıca, İslam ülkelerindeki dini anlayış farklılıkları da daha çok bu öğelerden ileri gelmektedir. Bu öğelerin tesbit edilmesi sosyolog, sosyal antropolog ve sosyal psikologlara düşen bir görevdir. Kişilerin

/ grupların Tanrı değerlendirmelerindeki ortak noktalar bu öğeleri ortaya koyar. (Bu konuda Türkiye'de yapılmış bir çalışmaya rastlanmamıştır.) Bu tür öğelerin baskın olduğu düşünce şekli geleneksel düşüncedir.

Tanrı kavramındaki son öğe kişilerin kendi ilgi ve yetenekleri ölçüsünde, geçirdikleri yaşantılar doğrultusunda oluşturdukları bireysel öğelerdir. Burada kişilerin kendi yaşantıları, birikimleri ve ilgileri gibi öznel yaşantılar söz konusu olduğu için dünyada ne kadar insan varsa o kadar Tanrı anlayışının olduğu söylenebilir. Bu öğelerin tesbit edilmesi kişilik ve din psikologlarına düşen bir görevdir. Bireysel öğeler kişilerin Tanrı ve Peygamber anlayışlarının tek tek, yani bireysel olarak incelenmesi yoluyla belirlenebilir. Bireysel öğelerin belirlenmesine ilişkin, Türkiye'de yapılan çalışmalara örnek olarak Yavuz (1983) araştırması verilebilir. Bu öğelerin baskın olduğu düşünce şekli laik düşüncedir.

Tablo 1'de gösterilen öğeler "Peygamber" kavramı için de geçerlidir, ancak bu durumda metinsel öğeler ağır basar. Tanrı kavramında belirli ve somut ipuçları elde edilemediğinden, belirsiz ipuçlarını anlamlandırma ile ilgili psikolojik mekanizmalar (örnek olarak, Shachter'ın ve Sherif'in deneyleri hatırlanabilir) Peygamber kavramındakilerden çok ve hızlı işler; Peygamber kavramında ise somut ipuçları ile karşı karşıya kalınır.

Tanrı kavramındaki toplumsal öğeleri belirlemeye yönelik bir çalışma Wake Forest Üniversitesinde Daws (1980) tarafından yapılmıştır. Daws Tanrı kavramını cinsiyet rolleri açısından androjen (erkek veya kadın cinsiyet rollerinden birini baskın olarak taşımayan, cinsiyetsiz) olarak tesbit etmiştir. Tanrı kavramı beğenilir-beğenilmez boyutunda beğenilir, güçlü -zayıf boyutunda güçlü, aktif-pasif boyutunda nötr, yani ne aktif ne de pasif olarak belirlenmiştir. Bu araştırma sonucuna göre, kadınların değerlendirmeleri erkeklerinkinden daha beğenilirdir. TA Ego durumları açısından Tanrı kavramı Koruyucu Anababa (başkalarını koruyan, şefkat gösteren davranışlar) ve Yetişkin (akılcı ve mantıklı davranışlar) ego durumları baskın bulunmuştur. Sonuçlar, biri katı, istekte bulunan ve hoşgörüsüz; diğeri sıcak, yardımcı ve affedici olan iki Tanrı imajının var olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca, daha dindar olan kişiler daha sevimli bir Tanrı anlayışına sahip görünmektedirler.

Bu çalışma da, toplumsal öğeleri konu edinmektedir. Yöntem olarak, ele alınan kişilerin yarıdan fazlasının Tanrıya ve Peygamber'e yükledikleri (atfettikleri) özelliklerin belirlenmesi seçilmiştir.

Araştırma ulaşılabilirlik ve uygulama kolaylığı nedeniyle Konya'da Selçuk Üniversitesinin çeşitli bölümlerinde okuyan öğrenciler üzerinde yapılmıştır. (Konunun niteliği nedeniyle, başka gruplar üzerinde uygulama olanağı bulunamamıştır.) Dolayısıyla, araştırma bulgularının yorumu ve genellenmesinde bunun dikkate alınması gerekmektedir.

Kısaca, bu araştırma, Selçuk Üniversitesi'nde okuyan öğrencilerin Tanrı ve Peygamber kavramlarının (anlayışlarının) bellibaşlı yönelim ve özelliklerini ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Yöntem

Yukarıda da belirtildiği gibi, araştırma Konya'da Selçuk Üniversitesinin çeşitli bölümlerinde okuyan 31 erkek ve 46 kız olmak üzere 76 öğrenciden oluşan bir grup öğrenci üzerinde gerçekleştirilmiştir. Uygulamanın bir kısmı öğretmenlik formasyonu dersleri esnasında, kalan kısmı (özellikle kızlar) ise eğitilen uygulayıcılar tarafından bir kız öğrenci yurdunda yapılmıştır.

Araştırmada Gough ve Heilbrun (1983) tarafından geliştirilmiş ve Akkoyun ve Bacanlı (1988) tarafından Türkçe'ye uyarlanmış olan Sıfat Tarama Listesi (STL; Bacanlı, 1991) kullanılmıştır. Ölçek 300 sıfattan oluşan bir listedir ve Transactional Analysis kuramına göre Ego Durumları Ölçekleri açısından değerlendirilebilmektedir.

Uygulamada deneklerden "Tanrıya/Peygambere uygun olduğunu düşündükleri" sıfatları işaretlemeleri istenmiştir.

Uygulama sonucunda denekler tarafından işaretlenen sıfatların frekans tabloları hazırlanmış ve deneklerin yarıdan fazlasının (erkekler için 16, kızlar için 23 ve yukarısı) işaretlediği sıfatlar belirlenmiştir. Sonra, bu sıfatlar üzerinde TA Ego Durumları analizi yapılmıştır.

Bulgular ve Yorum

Bulgular Tanrı kavramı ve Peygamber kavramı ile ilgili olmak üzere iki kısımda incelenmiştir.

Tanrı Kavramı ile İlgili Bulgular

Tanrı ile ilgili olarak, erkekler ve kızlar tarafından en sık (yarıdan fazlası tarafından) işaretlenen sıfatlar Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Tanrı için en fazla işaretlenen sıfatlar

Erkekler (31)			Kızlar (46)		
Sıfat	f	%	Sıfat	f	%
Affedici (merhametli)	31	100	Affedici (merhametli)	46	100
Yaratıcı	28	90	Yaratıcı	33	72
Güvenilir	21	68	Güçlü	31	67
Cömert	20	65	Güvenilir	27	59
Doğrusözlü	20	65	Hoşgörülü	27	59
Ferasetli (sonucu görebilen)	19	61	Şefkatli (sevecen)	26	57
Güçlü	19	61	Cömert	25	54
Mütehakkim(egemen)	17	55	İleriyi gören (uzgörülü)	24	52
Hoşgörülü	16	52			
Belbağlanabilir					
İleriyi gören (uzgörülü)	16	52			
(11 sıfat)			(8 sıfat)		

Tablodan da anlaşılacağı gibi, erkekler tarafından en sık işaretlenen sıfat sayısı 11, kızlar tarafından en sık işaretlenen sıfat sayısı ise 8'dir. Görüldüğü gibi, en sık işaretlenen sıfat sayısı oldukça azdır. Bu durumla ilgili olarak, iki ihtimalden söz edilebilir: a) ölçekteki sıfatlar en azından dini metinlerde belirtilen özelliklere uygun düşmemiştir, ve b) bireyler Tanrı hakkında konuşmaktan kaçınmaktadır veya bu konuda bilgi sahibi değillerdir. Birinci ihtimal pek doğru görünmemektedir, çünkü Tanrının bir özelliği olduğuna inanılan "yaratıcı" sıfatı bile 3 erkek (% 10) ve 13 kız (% 28) tarafından işaretlenmemiştir. Dini metinlerde bulunmasına rağmen, tüm grup tarafından işaretlenmeyen sıfatlardan bazıları şunlardır: cömert (kerim), şefkatli (rahim), dostane (Mevla, veli), yardımcı (veli), yardıma hazır (nasir), doğrusözlü (sadık), güçlü (kadir, muktedir, metin, kaviyy), mütehakkim / egemen (malik), zorlayıcı (cebbar), basiretli, ferasetli, ileriyi görer/uzgörülü, güvenilir (mümin), sabırlı (sabur), vb. Dolayısıyla ikinci ihtimal daha güçlü görünmektedir.

Sıfatlara bakıldığında, tüm denekler tarafından işaretlenen tek bir sıfatın bulunması ve bu sıfatın da "affedici (merhametli)" olması ilginçtir. Bu durumla ilgili olarak, tamamlayıcılık (bireyler Tanrıya ihtiyaçlarına göre özellik yüklemektedirler) ve benzerlik (bireyler kendilerine benzer Tanrı düşüncesi edinmeye çalışmaktadırlar) düşüncelerine göre yorumlar yapmak mümkündür. Ancak, bu yorumların yerinde olup olmadığı başka araştırmalar sonucunda belirlenebilir.

Eric Berne tarafından ortaya atılan Transactional Analysis (TA) kuramına göre, insanda beş Ego Durumu bulunmaktadır. Ego durumu kişi için belli davranış örüntülerini ifade eder. Ego Durumlarından, Eleştirici Anababa (EA) başkalarına karşı "üst" pozisyonunda ve eleştirici davranışları; Koruyucu Anababa (KA) başkalarına karşı yakınlık ve şefkat gösterici, onları koruyucu davranışları; Yetişkin (Y) akıllı, mantıklı davranışları; Serbest Çocuk (SÇ) kurallara aldırmaz, tabii, coşkulu, çocuksu davranışları; Uymuş Çocuk (UÇ) ise adından da anlaşılabileceği gibi, kurallara uyan, uslu, çocuksu davranışları ifade eder. Williams ve Williams (1980) tarafından ortaya konan TA Ego Durumları ölçekleri Sıfat Tarama Listesi (STL) kullanılarak kişi veya kavramların bu davranış eğilimlerini birbirlerine göre ne oranda taşıdığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu şekilde elde edilen sonuçlar "Egogram" adı verilen sütun grafikleri şeklinde gösterilebilmekte ve Ego Durumlarının birbirlerine göre durumları daha açık bir şekilde görülebilmektedir. Bu ölçekler kullanılarak erkek ve kızların Tanrı kavramları değerlendirilmiş ve sonuçlar Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. Tanrı anlayışının TA Ego Durumları analizi sonuçları

Cinsiyet	EA	KA	Y	SÇ	UÇ
Erkek	17	31	27	15	11
Kız	10	38	25	18	09

Genel olarak ele alındığında, Tanrı kavramının Koruyucu Anababa Ego Durumu yüksek görünmektedir. Bu noktada erkeklerle kızlar arasında özellikle Anababa Ego Durumlarında farklılık görünmektedir. Erkekler Eleştirici Anababa boyutunu, kızlar ise Koruyucu Anababa boyutunu diğer cinse göre yüksek değerlendirmişlerdir. Bu sonuç cinsiyet farkı olarak değerlendirilebilir; ancak kesin bir sonuca ulaşmak için daha büyük ve farklı gruplar üzerinde yapılacak araştırmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Peygamber Kavramı İle İlgili Bulgular

Peygamber kavramı ile ilgili olarak erkekler tarafından en sık işaretlenen sıfat sayısı 80, kızlar tarafından en sık işaretlenen sıfat sayısı ise 43'tür (Sıfatlar Tablo 4 ve 5'te verilmiştir). Bu sonuç deneklerin Tanrıya kıyasla Peygamber hakkında daha çok şey söyleyebildiklerini göstermektedir. Bunun ilk akla gelen nedeni ise, Peygamber'in "insan" olması olabilir. Dolayısıyla, ölçekteki sıfatlar daha kolay "uygun / uygun değil" kategorilerine yerleştirilebilmiş olabilir.

Tablo 4. Erkeklerin Peygamber için en sık işaretledikleri sıfatlar

Sıfat	f	%	Sıfat	f	%
Emin	30	97	Belbağlanabilir	22	71
Dürüst	29	94	Bilge	22	71
İyi huylu	29	94	Dostane	22	71
Ağırbaşlı	28	90	Etkileyici	22	71
Cömert	28	90	Olgun	22	71
Erkek	28	90	Yardıma hazır	22	71
Zeki	28	90	Keskin görüşlü	21	68
Akıllı	27	87	Makul düşünceli	21	68
Alçakgönüllü	27	87	Vefakar	21	68
Çalışkan	27	87	Dengeli	20	65
Hoşgörülü	27	87	Diğergam	20	65
İleriyi gören(uzgörülü)	27	87	Hislerine hakim	20	65
Dikkatli	26	84	Mantıklı	20	65
Doğrusözlü	26	84	Marifetli	20	65
Samimi	26	84	Mütevazi (gösterişsiz)	20	65
Şefkatli (sevecen)	26	84	Çokyönlü	19	61
Basiretli	25	81	Duygulu	19	61
Cesur (cesaretli)	25	81	İyimser	19	61
Güvenilir	25	81	Medeni (uygar)	19	61
İyi görünüşlü	25	81	Güçlü	18	58
Kararlı	25	81	Kendine güvenen	18	58
Yumuşak huylu	25	81	Sakin	18	58
Yumuşak kalpli	25	81	Saygılı	18	58
Aklı başında	24	77	Yardımcı	18	58
Anlayışlı	24	77	Affedici (merhametli)	17	55
Barışsever	24	77	Asil	17	55

Etkili	24	77	Güvenir (güvenen)	17	55
Kendine hakim	24	77	İşbirliği yapan)	17	55
Ciddi	23	74	İtinalı	17	55
Değerbilir (kadirşinas)	23	74	Sade	17	55
Düzenli	23	74	Sağlıklı	17	55
Ferasetli (sonucu göre.)	23	74	Yakışıklı	17	55
Gerçekçi	23	74	Hoş	16	52
Sabırlı	23	74	İtaatkar(itaatli)	16	52
Sorumlu	23	74	Kültürlü	16	52
Tedbirli	23	74	Makul (akla uygun)	16	52
Terbiyeli	23	74	Nazik	16	52
Vicdanlı	23	74	Planlı	16	52
Aktif	22	71	Sebatkar (sebat eden)	16	52
Azimkar (azimli)	22	71	Tutumlu	16	52
(80 sıfat)					

Tablo 5. Kızların Peygamber için en sık işaretledikleri sıfatlar

Sıfat	f	%	Sıfat	f	%
Dürüst	43	93	Azimkar (azimli)	28	61
Çalışkan	40	87	Ciddi	28	61
Doğrusözlü	40	87	Gerçekçi	28	61
İyi huylu	39	85	Yumuşak kalpli	28	61
Hoşgörülü	37	80	Erkek	27	59
Emin	36	78	Mantıklı	27	59
Sorumlu	36	78	Mütevazi (gösterişsiz)	27	59
Alçakgönüllü	34	74	Yumuşak huylu	27	59
Anlayışlı	34	74	Dostane	26	57
Şefkatli (sevecen)	34	74	İyimser	26	57
Akıllı	33	72	Olgun	26	57
Ağırbaşlı	32	70	Yardıma hazır	25	54
Cesur (cesaretli)	32	70	Affedici (merhametli)	24	52
Güvenilir	32	70	Duygulu	24	52
Zeki	32	70	Düşünceli	24	52
Barışsever	31	67	Ferasetli (sonucu gör.)	24	52
Sabırlı	31	67	Makul düşünceli	24	52
Cömert	30	65	Asil	23	50
Dengeli	30	65	Bilge	23	50
Diğergam (başkal.düş.)	30	65	Sade	23	50
Düzenli	30	65	Vefakar	23	50
Vicdanlı	29	63			
(43 sıfat)					

Peygamber kavramı ile ilgili TA Ego Durumları analizi sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Peygamber kavramının TA Ego Durumları analizi sonuçları

Cinsiyet	EA	KA	Y	SÇ	UÇ
Erkek	14	30	28	15	13
Kız	13	33	27	15	12

Genel olarak ele alındığında, Peygamber Koruyucu Anababa ve Yetişkin Ego Durumları yüksek; yani başkalarına karşı koruyucu ve yardımcı, olaylara akılcı ve mantıklı yaklaşan biri olarak görülmektedir. Erkeklerle kızların Peygamber anlayışları Ego Durumları açısından birbirine oldukça yakındır.

Sonuç

Tanrı kavramı ile ilgili olarak elde edilen bulgular deneklerin Tanrı hakkında konuşmaktan çekindiklerini veya bilgi sahibi olmadıklarını göstermektedir. Tüm deneklerin "affedici" sıfatını işaretlemiş olmaları ve Tanrının "cezalandırıcı" özellikleriyle ilgili bir sıfatın işaretlenmemiş olması ilginçtir. Denekler genel olarak Tanrıyı "korkulası" değil, "sevilesi" olarak görmektedirler.

Cinsiyet açısından ele alındığında, Tanrı kavramı ile ilgili bazı cinsiyet farklılıklarının bulunduğu ve erkeklerin Peygamber kavramı ile ilgili olarak daha çok şey söyleyebildikleri tesbit edilmiştir.

Gerek Tanrı, gerekse Peygamber "müşfik bir anne" ile resmedilebilecek, Koruyucu Anababa Ego Durumu açısından yüksek değerlendirilmekte, en düşük Ego Durumları olarak Eleştirici Anababa ve Uymuş Çocuk gösterilmektedir. "Otoriter bir baba" ve "uslu bir çocuk" ile resmedilebilecek olan bu Ego Durumlarının düşük olmaları gerek Tanrının, gerekse Peygamber'in daha çok Koruyucu Anababa Ego Durumlarının ağır basmasıyla uyumlu görünmektedir.

Bu araştırmada Tanrı ve Peygamber kavramlarında bulunabilen toplumsal öğeler üzerinde durulmuştur. Diğer öğeleri ele alan çalışmaların gerçekleştirilmesi ve bilgilerin bütünleştirilmesi ileriki çalışmalar için önerilebilir. Ayrıca, bireylerin kendilerini değerlendirmeleri ile Tanrı ve Peygamber değerlendirmeleri arasındaki ilişki ve benzerliklerin belirlenmesi de konuyu aydınlatmada yararlı olacaktır. Farklı ve daha büyük gruplar üzerinde yapılacak çalışmalarla gerek bu kavramları etkileyen faktörler, gerekse bu kavramlarla ilgili cinsiyet farklılıklarının belirlenmesi mümkün olabilir.

KAYNAKLAR

Akkoyun, F. ve Bacanlı, H. (1988) **Sıfat Tarama Listesi'nin Türkçe'ye Uyarlanması: TA Ego Durumları Ölçekleri İle Bir Çalışma.** V. Ulusal Psikoloji Kongresine sunulan bildiri, 14-16 Eylül 1988, İzmir.(Ayrıca, **Psikoloji-Seminer Dergisi** içinde, V. Ulusal Psikoloji Kongresi Özel Sayısı, Sayı: 8, İzmir, 1980. ss. 637-643.)

Bacanlı, H. (1991) **Sıfat Tarama Listesi Elkitabı.** Konya.

Daws, J.T. (1980) **Adjective Check List Descriptions of God and Their Relation to Religious Orientation,** Master Thesis, Wake Forest University.

Gough, H.G. ve Heilbrun, A.B. (1983) **Adjective Check List Manual.** (Rev. Ed.), Palo Alto, CA: Consulting Psychologists' Press.

Sena, C. (1978) **Tanrı Anlayışı.** İstanbul: Remzi.

Ulutürk, V. (1985) **Kur'an-ı Kerim Allah'ı Nasıl Anlatıyor?** İzmir.

Williams, K.B. ve Williams, J.E. (1980) **"The Assessment of Transactional Analysis Ego States via The Adjective Check List",** Journal of Personality Assesment, 44, 120-129.

Yavuz, K. (1983) **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 yaş).** Ankara: Diyanet İşleri Bşk.